

Kantovy antinomie

Je to zhruba dvě a čtvrt století, co Immanuel Kant uveřejnil první ze svých slavných tří Kritik, nazvanou Kritika čistého rozumu. Kant v ní zkoumá schopnost lidského rozumu dobrat se poznání spekulativní cestou, tedy bez pomoci empirie. Nemá jistě na mysli poznání v čistě abstraktní oblasti jako v matematice či logice, které se v jeho době čile rozvíjelo, ale možnost úsudků o světě, což chápal jako vlastní úkol filosofie. Dnes víme o světě – teoreticky i empiricky – nepoměrně víc, než lidé v jeho době. Má tedy vůbec smysl zabývat se jeho kritikou? Nu, odložme na chvíli blahosklonnost a zkusme udělat takovou malou sondu do díla, které v své době způsobilo pravý převrat filosofie.

Kant v jedné části svého díla uvádí čtyři příklady toho, co nazývá *antinomií*, tedy obecných soudů o světě, které lze vyslovit ve dvou protikladných, vzájemně se vylučujících a přitom zdůvodněných podobách (nazvaných *teze* a *antiteze*), aniž by mezi nimi rozum uměl rozhodnout. Jelikož zkoumá schopnost *čistého rozumu*, jde o otázky, které přinejmenším v jeho době nebylo možné řešit empiricky, tedy ani běžnou zkušeností ani nějakými pokusy – to je dáno už tím, že se týkají světa v jeho celku.

Nejsem určitě první, kdo se těmito antinomiemi zabývá – na to byly příliš důležité pro následný vývoj filosofie a byly proto o nich napsány celé knihy. Nicméně chci na ně pohlédnout čerstvým pohledem, se snahou jednak prozkoumat Kantovy argumenty, jednak se případně pokusit nalézt cestu třetí, která by překonala Kantem předloženou dichotomii.

V dalším je vždycky uvedena teze s antitezí, pak Kantem vyslovené slovní důkazy (v trochu zkrácené parafrázi) pro jednu i druhou, nakonec můj komentář a soudobá aktualizace.

První antinomie.

Teze: Svět má počátek v čase a je ohraničen v prostoru.

Antiteze: Svět nemá v čase žádný počátek a není prostorově ohraničen, je tedy v obou směrech nekonečný.

Důkaz teze: Předpokládejme naopak, že svět v čase nemá počátek. To znamená, že každému současnému stavu musela předcházet nekonečná řada následných stavů. Vlastností nekonečné řady ale je, že nikdy nemůže být ukončena. Protože ale svět v nějakém stavu je, musel mít počátek. Podobně předpokládejme opak teze, tedy že svět je bez hranic, nekonečný v prostoru. Máme-li si představit nějaký celek, složený z částí, jakým svět je, pak to je možné jenom tak, že k části myšlenkově přidáváme další části, až dosáhneme celku. V případě nekonečného vesmíru takové skládání však nikdy neskončí. Svět tedy nemůže být nekonečný a musí mít hranice.

Důkaz antiteze: Předpokládejme naopak, že svět v čase počátek má. To znamená, že před počátkem existoval pouze prázdný čas, ve kterém nebyly žádné reálné stavy světa, které by způsobily počáteční stav. Protože každá změna má svůj důvod v předchozím stavu, nemohl by počátek nastat, protože nebylo by nic, co by jej způsobilo. Svět tedy nemůže mít v čase počátek. Podobně předpokládejme proti antitezi, že svět prostorové hranice má. Jelikož ale svět je totalitou všech věcí, šlo by o vztah konečného světa k prázdnému prostoru. Protože prostorový vztah je vždy vztahem věci k nějaké jiné a prázdný prostor žádnou věc neobsahuje, nelze stanovit hranice světa, který tedy musí být bez hranic a tedy prostorově nekonečný.

Komentář: Dříve než se budu věnovat podrobné argumentaci, rád bych poukázal na zvláštní logiku celé úvahy, která se opakuje v dalších dvou antinomiích. Kant vysloví tezi **T** a proti ní antitezi **A**, která je jejím opakem (tedy $A = \neg T$). Nyní při důkazu **T** předpokládá nejprve její opak $\neg T$, který pak vyvrátí, čili dokáže dvojí negací tezi ($\neg \neg T = T$). Obdobně postupuje s **A**. Logicky proti tomu postupu jak u **T** tak u **A** nelze nic vytknout (pokud přijmeme použité argumenty), ale vcelku nastává zvláštní stav, že důkaz **T** znamená vyvrácení **A**, naopak důkaz **A** vyvrácení **T**. To by bylo v pořádku, jelikož $A = \neg T$, až na to, že nemůžeme mít obojí, tedy **T** a současně $\neg T$ resp. **A** a současně $\neg A$. Jestliže je možné **T** (resp. **A**) jednou úvahou prokázat a druhou vyvrátit, nemohou být obě paralelní úvahy vzájemně konzistentní.

Uvažujme nyní podrobněji o argumentech, vyvracejících jednou antitezi, podruhé tezi v případě této první antinomie. Vezměme napřed časové hledisko. Kant zde v obou případech předpokládá nutnou kauzalitu, čímž se vzdaluje od Huma, jakkoliv příklad toho ho údajně přiměl k jeho kritickému zkoumání – ale to mu jistě nemůžeme zazlívát. Jiná věc je úvaha, podle níž vyvrací antitezi v první části poukazem k nutné neukončenosti nekonečné řady stavů vesmíru. Vezmeme-li časovou osu jako kontinuum, tedy řadu reálných čísel, pak víme přece, že můžeme poukázat na dané číslo (*tento bod* na přímce), jakkoliv v jakémkoliv intervalu před ním nebo po něm existuje nekonečná řada čísel. Argument tedy zřejmě neplatí a svět je možné uvažovat jako nekonečný v čase (čímž ovšem nutně netvrdíme, že tomu tak je). Jak je tomu v případě vyvrácení teze? Samotným tvrzením, že každý stav světa musí mít příčinu v předešlém stavu, popíráme možnost počátku a zakládáme nekonečnou regresi předešlých příčin. Argument se tedy opírá o tezi nutné příčiny jakéhokoliv stavu, vyslovenou dříve Leibnizem. Nekonečnost řady příčin umožňuje vyhnout se úvaze o prvopočátku, jelikož každá sebevzdálenější příčina bude mít v čase před sebou nekonečno dalších postupných příčin.

V případě vyvrácení prostorové modality antiteze Kant v podstatě argumentuje, že svět nelze chápat jako celek, pokud nemá hranici. Toto tvrzení se opírá o určité pojetí celistvosti, kdy se na objekt díváme *zvenčí*. To samozřejmě nelze, je-li vesmír prostorově nekonečný, což je totéž, jako říct, že postrádá hranici. Jenomže celistvost je možné také posuzovat při pohledu *zvnitř*, kde ji nacházíme, pokud nenajdeme uvnitř světa žádnou hranici, za kterou by jeho povaha byla zásadně jiná. K tomu nás a priori zřetelně nic nenutí, takže ani v prostorovém smyslu antiteze není vyvrácena a svět lze i při předpokladu celistvosti uvažovat jako nekonečný v prostoru. Jak je to s vyvrácení teze? Přiznám se, že Kantovu argumentu dobře nerozumím. Říká, pokud mu rozumím, že prázdný prostor neposkytuje žádný vztažný bod (nazývá jej *correlatum*), který by umožnil stanovit hranici – ten ale přece není třeba, stačí změna mezi pozitivní jsoucností světa a prázdnotou. Na jiném místě Kritiky, když mluví o *apriorních formách*, říká sám, že si dovede představit prostor bez tělesa (ale ne těleso bez prostoru); tedy si jistě dovede představit těleso v prostoru a tedy jeho hranici.

Shrnutí a aktualizace. Kant zřejmě uvažuje absolutní lineární čas a prostor, jak v jeho době bylo přirozené – nepřišel mu na mysl cyklický čas, který by neměl počátek a přesto nebyl nekonečný, stejně pochopitelně ani prostor zakřivený podle Riemannovy geometrie, který by neměl žádnou hranici a přesto také nebyl nekonečný.

Pokud se v shora uvedených úvahách nemýlím, jeví se *antiteze*, tedy existence světa v nekonečném čase a prostoru, jako rozumově přijatelnější. Tak to také cítili mnozí myslitelé nebo vědci až do 30. let 20. století, kdy Hubblův objev rudého posuvu spektrálních čar ve světle vzdálenějších galaxií postupně s řadou dalších nálezů vedl k dneska všeobecně přijatému názoru, že vesmír – alespoň ten, který jsme schopni svými přístroji pozorovat – naopak *měl* svůj počátek v době před zhruba 13 miliardami let, kdy podle všech příznaků vznikl z něčeho, co moderní fyzika nazývá singularitou, tedy bodového stavu s divergující

hustotou masy a energie; od té doby se zřejmě rozpíná a ovšem mění, přičemž se toto rozpínání netýká jen hmotných částí v prostoru, ale prostoru samého.

Otázky, které Kant klade při důkazu antiteze, totiž co bylo *před* počátkem a tedy jeho příčinou, standardní názor kosmologů odmítá jako nesmyslné, jelikož podle nich nebylo žádného *před*: čas stejně jako prostor (přesně řečeno čtyřrozměrný časoprostor) se zrodil spolu s hmotou v okamžiku Velkého Třesku, tedy v počátku. Z toho též vyplývá, že sám Velký Třesk byl sobě příčinou. Co se prostorové konečnosti světa týče, ta závisí na jeho geometrii, která není zcela vyřešena – v této chvíli se zdá, že je mírně hyperbolická, jelikož rozpínání se patrně zrychluje; to by ukazovalo na nekonečnost vesmírného časoprostoru (aniž by tato otázka byla uzavřená).

Tyto odpovědi nejsou filosoficky příliš uspokojivé. Nutí nás vzdát se kauzality v samém počátku a také apriorní role času a prostoru, které jako časoprostor Einsteinova obecná teorie relativity a na ní postavená kosmologie převádí na soustavu vztahů mezi hmotnými objekty, které se obratem ruky zas nějak chovají v čase a prostoru. Proto však ještě nemůžeme ignorovat převrat, který věda vnesla do našeho myšlení – můžeme se jenom snažit mu porozumět a poukazovat na jeho případné rozpory.

Je ostatně třeba dodat, že Velký Třesk patrně není poslední slovo vědy. Rýsují se teorie (jako například tzv. gravitace kvantových smyček), podle nichž tento velký počátek vesmíru se udal v konečném čase a konečných rozměrech a byl možná důsledkem předchozí Velkého Zhroucení vesmíru. Tím se otevírá možnost cyklického (a nekonečného) vývoje vesmíru, o kterém spekulovali už staří Indové v době, kdy vznikaly jejich Upanišády, tedy více než před dvěma tisíci lety.

Druhá antinomie.

Teze: Každá složená substance světa se skládá z jednoduchých částí a neexistuje nic, co by nebylo buďto jednoduché nebo složené z jednoduchého.

Antiteze: Žádná složitá věc ve světě není složená z jednoduchých dílů a všeobecně neexistuje nic, co by bylo jednoduché.

Důkaz teze: Předpokládejme opak, tedy že tomu tak není. Pak jsou možné jenom dva případy: buďto je myšlenkový rozklad složeného možný, nebo není. Pokud je možný, pak by při popření existence jednoduchého po rozkladu nezbylo nic, což odporuje předpokladu, že nějaké substance jsou. Nebo složitě substance nelze myšlenkově rozkládat na části, což odporuje předpokladu, že jsou právě složené. Substance světa se tedy musí skládat z jednoduchých částí.

Důkaz antiteze: Předpokládejme napřed naopak, že existují substance složené z jednoduchých dílů. Pak tyto substance existují v prostoru a ten se neskládá z jednoduchých dílů, ale z (nekonečně dělitelných) prostorů. Jelikož předpokládaný jednoduchý díl musí zabírat nějaký konečný prostor, je tím dáno, že musí mít prostorovou strukturu, jinak řečeno není jednoduchý. Druhá část antiteze znamená jen to, že představa jednoduchého objektu je pouze prázdná idea, jelikož nelze myslet objektivně existující objekt, jehož zkušenost by byla – ať zvnějšku nebo zevnitř – skutečně jednoduchá: objekt by obsahoval pouze jedno nebo mnohost, propojenou v absolutní jednotě, která nepřipouští žádnou vnější zkušenost. Protože tedy neexistuje jednoduchý objekt, který by mohl být předmětem zkušenosti, je jeho existenci ve světě nutno zavrhnout.

Komentář: Důkaz teze se děje opět vyvrácením antiteze; problémy s tím jsem probíral u první antinomie, tedy se zde budu věnovat jenom samotnému důkazu. V první části Kant zřejmě

neuvažuje možnost, že by rozklad složité substance byl sice možný, ale byl by nutně nekonečný. Kdyby tomu tak bylo, rozklad by k jednoduchým dílům nikdy nedospěl a ty by byly pouhou limitou, jejíž povahu a existenci by bylo obtížné dokázat. Možnost nekonečného rozkladu nabourává taky důkaz antiteze, ale uvažujme jeho myšlenky bez ohledu na to. Úvaha o možné zkušenosti jednoduchého objektu vnáší do dosavadní metody určitou inkonsistenci, neboť až dosud Kant pracoval jenom s možností něco myslet (ne nutně zakoušet). Nicméně odhlédneme od toho. Je doopravdy nemožné zakoušet absolutně jednoduchý objekt? Tady narážíme na filosofický problém absolutně jednoduchého. Lze si něco takového představit? Závisí zřejmě na tom, co tím jednoduchým myslíme. Představme si třeba kuličku, jejíž materiál je naprosto jednotný, takže v něm nelze najít žádnou vnitřní strukturu. Pokud by taková částice byla možná, z naivního hlediska by mohla být považována za jednoduchou. Kulička nicméně musí mít povrch, který tvoří její hranici s okolním prostorem. Povrch je ovšem odlišný od vnitřku koule, tím mám už přinejmenším dvě odlišné oblasti, které nejsou v absolutní jednotě. Z toho hlediska by pak ovšem plynulo, že absolutně jednoduchý může být jen bezrozměrný hmotný bod, což by odpovídalo Kantově antitezi.

Shrnutí a aktualizace: Zásadní možnost nekonečné dělitelnosti substancí, tvořících svět, která by limitovala v bezrozměrných hmotných bodech, by mohla smířit tezi s antitezí a vyřešit tak druhou antinomii. Pro mnohé je taková možnost nepřijatelná, jiní ji připouštějí. Jak na to pohlíží soudobá věda? Antická představa Leukipa nebo Demokrita o tom, že svět se v hloubi své matérie skládá z jednoduchých atomů, prošla renesancí koncem 19. století vlivem už předtím objevené periodicity prvků a rodící se strukturní teorie chemie. Krátce nato už bylo jasné, že to není poslední slovo vědy: ty zdánlivě nedělitelné atomy (a-tomos, řecky nedělitelný) vyjevily svou vlastní strukturu, nejprve elektronů kroužících kolem kompaktních jader, která se ale zase ukázala jako složená z různých množství protonů a neutronů. Načas se zdálo, že to už jsou poslední jednoduché dílky hmoty: měli jsme nehmotné fotony a hmotné elektrony, protony a neutrony. Jenomže další pokusy na urychlovačích částic a některá další pozorování ukázaly, že jsou i jiné částice, například neutrina nebo mesony, a snaha udělat v té rostoucí populaci *elementárních* částic pořádek vedla k představě ještě jednodušších kvarků, z kterých se měly skládat některé hadrony (například protony a neutrony). Ačkoliv se to zdálo nemožné, některé kvarky byly později pozorovány při dosti fantastických energiích srážek v urychlovačích. V novější době existence různých generací lehkých leptonů (např. elektronů) a kvarků vedly k představě, že i ty by mohly být složeny z ještě jednodušších preonů, které jsou ovšem zatím pouze v teorii. Paralelně s tímto vývojem se už zhruba půlstoletí vyvíjí teorie strun, založená na abstraktní představě, že veškeré elementární částice jsou tvořeny kmitáním jednorozměrných nepatrných elementů. Důmyslné myšlenkové stavby těchto teorií (je jich celá řada) zatím nevedly k možnosti experimentálních ověření.

Tento stručný náčrt naznačuje frustraci fyziky (ať teoretické či experimentální) v její snaze dobrat se posledních, skutečně jednoduchých elementů matérie světa (ať už ji nazveme substancí nebo hmotou). Je tedy substance nekonečně dělitelná, jak nás shora napadlo? To nevíme. Ale víme, že každé další dělení vyžaduje exponenciálně vyšší energii – je tedy možné, že není nekonečně dělitelná *prakticky* (protože by vyžadovala nekonečnou energii), což ovšem do našich úvah přináší nový prvek.

Co bylo právě řečeno, nám nesmí zakrýt jistotu vědy o tom, že materiální skutečnost má *strukturu*, tedy že její objekty jsou vystavěny z *relativně jednodušších* dílů, jejichž složitost tvoří hierarchii až po ty *relativně* nejjednodušší – a že tato struktura se na svých jednotlivých *patrech* řídí pravidly, která umožňují nejen vyložit její zjevné vlastnosti, ale i předpovědět její chování do budoucna. Postupný objev této strukturní hierarchie je asi důležitější, než dosud otevřená otázka, zda existují její ultimátně jednoduché elementy.

Třetí antinomie.

Teze: Kauzalita podle zákonů přírody není jediná, z které lze odvodit všechny jevy světa.

K jejich vysvětlení je nutné předpokládat kauzalitu svobody.

Antiteze: Není žádná svoboda, všechno ve světě se udává podle zákonů přírody.

Důkaz teze: Předpokládejme opět opak, tedy že všechny děje ve světě probíhají s přísnou kauzalitou přírodních zákonů. Potom nějaký stav, ve kterém svět právě je, je beze zbytku zákonitým důsledkem předešlého stavu, který sám je ovšem zákonitým důsledkem zas předešlého stavu atd. Takovým způsobem nemůže kauzální řada nikdy začít, neboť se rozprostírá stále do minulosti. Je proto třeba předpokládat *absolutní spontaneitu* původních příčin, které zahajují kauzalitu.

Důkaz antiteze: Předpokládejme naopak, že ve světě existují jevy nebo děje, které nastávají s absolutní spontaneitou, tedy nejenom osvobozeny od donucení přírodními zákony, ale rodící se s absolutní svobodou od všech pravidel. To jednak porušuje princip kauzality, neboť takové děje by neměly žádnou příčinu nebo by s příčinami neměly žádnou souvislost, jednak by jakožto příčiny dalších zákonitých dějů předpokládaly směs zákonitosti a absence zákonů, čímž by porušovaly jednotu světa. Z toho je zřejmé, že je nutné možnost takových dějů nebo jevů zavrhnout.

Komentář: Především je třeba zdůraznit, že tato antinomie se netýká *jenom* lidské svobodné vůle, jak je v řadě textů mylně napsáno, i když ta je jistě také zahrnuta v problému. Kant se tu snaží ukázat, že učení obecného determinismu, které ovládalo myšlení nejenom v jeho době, ale i mnohem později (fakticky u mnohých myslitelů až do dnešní doby), nelze bezesporně prokázat ani vyvrátit; a současně tím také zpochybňuje možnost, že by bylo možné proti němu bez protiargumentu tvrdit existenci čiré spontaneity, která by se vymykala zákonům přírody.

Struktura argumentace je opět ta, kterou jsme shora popsali: Kant dokazuje tezi tím, že vyvrací antitezi, a naopak. Při důkazu teze poznáváme argumenty, které jsme potkali už v první antinomii: zavržení počátku (který by se musel vymykat vztahu příčiny a následku) by znamenalo nekonečnou kauzální řadu, která by – pro svou nekonečnost – nemohla dovést k současnému stavu. Tento druh argumentace jsme dříve zpochybnili, není třeba se jí tu tedy znovu zabývat. To ovšem neznamená, že bychom nutně zpochybnili samu tezi.

Při důkazu antiteze Kant předpokládá, že je svět beze zbytku ovládan vzájemně sourodými zákony, které určují jeho kauzalitu. Při vši úctě k velkému mysliteli je třeba poznamenat, že trochu primitivně předpokládá pro každou událost jednoznačnou příčinu, která má stejně jednoznačný důsledek podle přírodních zákonů, jinak je jednotu světa porušena. Tento postoj nepřipouští možnost, že jev či událost má zpravidla celou řadu příčin resp. dějů, které se v ní kříží často s ne zcela jednoznačným výsledkem; že skutečnost patrně nelze popsat jako kauzální monolit.

Shrnutí a aktualizace. Podobně jako v ostatních antinomiích, i zde je argumentace vyostřena do duálního protikladu, mezi jehož protipóly je obtížné rozhodnout: buď předpokládám absolutní neurčenost vzniku, který je zřejmě v rozporu s představou všeobecné kauzality, nebo naopak absolutní určenost, která zřejmě nepřipouští vznik nového. Tento dualismus protikladných absolutních nároků je spíše kamenem úrazu klasické metafyziky než obecně lidského rozumu.

Jak už jsme konstatovali u první antinomie, převaha dnešní vědecké kosmologie předpokládá vznik veškerenstva v jediném okamžiku Velkého Třesku. Pro tuto počáteční událost nemáme žádnou kauzalitu, což by odpovídalo Kantově tezi. Lze říct, že spolu s časoprostorem a

hmotou s energií povstaly přírodní zákony tak, jak je známe? Jakkoliv kosmologičtí fyzici na jejich základě počítají vývoj vesmíru v prvních vteřinách po tom velkém začátku, není taková představa filosoficky uspokojivá. Nemáme ovšem nic, čím bychom nahradili pragmatismus dnešní fyziky, musíme ale přiznat, že jakkoliv jsou popisy toho velkého počátku obdivuhodným výkonem lidského ducha, samo jeho povstání je velkou neznámou, před kterou při všech dnešních znalostech stojíme bezradně. Není to jenom naší neznalostí, ale paradoxem, který nám ta otázka nabízí: kdyby nějaký geniální fyzik vymyslel Zákon, podle něhož v okamžiku počátku vznikly přírodní zákony, byla by to buďto konstrukce ad hoc, nesourodá s naším pojetím přírody, nebo zas jen přírodní zákon, jehož vznik jsme měli vysvětlit. V tom smyslu nejsou Kantovy úvahy, jimiž dokazuje antitezi, nijak naivní.

Velkým Třeskem ovšem nejsou vyčerpány všechny jevy nebo děje, které se možná uskutečňují bez těsné kauzality přírodních zákonů a předešlých stavů světa. Jedna z takových možností je *náhoda*. Kant tuto možnost neuvažuje, zřejmě protože neurčitě stojí mezi jeho extrémními póly na jedné straně přísné kauzality, určené přírodními zákony, na druhé straně absolutní spontaneity světových dějů. Otázkou náhody jsem se v jiné úvaze blíže zabýval, proto zde jenom připomenu její základní druhy, k nimž jsem došel. Úplně v hloubi stojí *fundamentální náhodnost* kvantových procesů a možná fluktuací v rozměrech o něco větších, jak o nich mluví fyzika; nad nimi je *efektivní náhodnost*, která je formou nevyhnutelného nedostatku informací o detailních příčinách; konečně zcela nahoře je *akcidenční náhodnost*, jaká se vyskytuje v přirozeném světě a která, pokud existuje, je umožněna tím, že kauzální zákonitosti buď beze zbytku nevystihují veškerou skutečnost nebo jejich důsledky nejsou vždycky zcela jednoznačné. Spontaneita náhodnosti těchto typů evidentně není absolutní: připouští kauzalitu přírodních zákonů, jenom ji *ředí* do poněkud méně husté sítě.

Co ovšem nevyhnutelně v souvislosti s touto antinomií vyvstane především, je otázka *svobodné vůle* člověka. Kant si byl samozřejmě vědom toho, že jí se otázka nezbytně týká, viděl v ní ale jen transcendentální vyústění obecnější otázky, zda *sama od sebe* může ve světě nastat nová kauzální řada. Nicméně problém lidské svobody se nejvíc vnucuje. Také jí jsem se už věnoval v jedné delší studii, kde jsem naznačil, jak je její problém složitý. Došel jsem v ní k názoru, že svobodná vůle není v rozporu s kauzalitou, pokud uvažíme existenci strukturálních vrstev, na nichž panují různé kauzální poměry.

Čtvrtá antinomie.

Teze: Ke světu náleží něco, co je podstatně nutné buďto jako jeho část nebo jako jeho příčina.

Antiteze: Ve světě neexistuje obecně nějaká nutná podstata ať jako jeho součást nebo mimo něj, která by byla jeho příčinou.

Důkaz teze: Smyslový svět jakožto celek všech jevů obsahuje řadu změn, bez kterých bychom jej nebyli schopni chápat jako probíhající v čase. Každá změna má nějakou podmínku, která ji činí nutnou. Každá taková podmínka je podmíněna řadou dalších podmínek, vedoucí k něčemu nepodmíněnému, co je absolutně nutné. Ale toto nutné samo náleží k smyslovému světu. Kdyby tomu tak nebylo, bylo by z této nejvyšší podmínky možno odvodit počátek světa, což by ale znamenalo předpokládat něco, co je časové, dříve, než nastaly časové změny. Musí tedy nutná příčina veškerého dění náležet k jevovému, smyslovému světu.

Důkaz antiteze: Předpokládejme, že svět ať vcelku nebo v nějaké části je nutný. Pak v řadě svých proměn musí mít buďto počátek, který je nepodmíněný a nutný, ale bez nějaké příčiny, což odporuje zákonům dynamického vývoje jevů; nebo nemá žádný počátek a jakkoliv je ve svých částech náhodný a podmíněný, je vcelku nutný a nepodmíněný – což je protimluv, neboť nutný celek nemůže mít náhodné části. Nebo naopak předpokládejme, že existuje

nějaká nutná příčina světa mimo svět. Pak jakožto nejvyšší příčina všech příčin by musela způsobit počátek světa, ale v tom by sama musela začít působit a její kauzalita by se musela uskutečnit v čase a v jevech, tedy ve světě – což odporuje předpokladu, že je mimo svět. Tudíž není ve světě ani mimo svět nějaká jeho nutná podstata.

Komentář: Tato antinomie se netýká především otázky existence Boha (nemožnosti ji dokázat či vyvrátit), jak se opět často mylně píše. Jejím předmětem je otázka existence nějaké *nutné podstaty*, určující jsoucnost světa a jeho proměny. Uvažujme nejprve tuto podstatu jako *součást světa*. Myslím, že Kantova argumentace je tady ze všech antitezí nejméně konsistentní. Zatímco při důkazu teze náhodnost změn neuvažuje (aniž by přitom stanovil, zda svět má v čase počátek či ne), při důkazu antiteze ji předpokládá v případě světa bez počátku (tedy v čase nekonečného) a činí ji jádrem důkazu. Viděno zvnějšku Kantova myšlení, neexistuje myslím žádný pádný argument, proč by v časově nekonečném světě měly být změny nutně náhodné; Kant se ovšem zřejmě domníval, že se v něm nemůže uskutečnit žádná kauzální řada, která by svět přivedla do současného stavu – pak ovšem tentýž předpoklad by bylo třeba uvažovat i při důkazu teze.

Důkazy teze i antiteze se shodují v tom, že vylučují vnější podstatu či příčinu světa a jeho změn, v podstatě tímž argumentem, že jako vnější by byla příčinou počátku světa, což se jí upírá, protože její působení by bylo možné jenom v čase, který by před počátkem ještě nenastal. Myslím si, že je filosoficky přípustné uvažovat podstatu světa i v čase nekonečného, který by neměl počátek. Na druhé straně připouštím, že pokud je svět úhrn všeho, co může být předmětem zkušenosti, neumím ani abstraktně myslet příčinu či podstatu, která by byla mimo svět (čímž ovšem vyjadřuji filosofický názor popírající existenci něčeho principiálně mimozkušenostního).

Nabízí se ještě jedna úvaha. Kant uvažuje o podmínkách změn světa. Podmínka (německy *Bedingung*) je tady míněna logicky, tedy jako předpoklad (nikoliv podmínky jako okolnosti změny). Kant argumentuje, že pokud podmínku je možno uvažovat jako samu podmíněnou, musí řada takového podmínění končit u nějaké podmínky, která je sama nepodmíněná. Musí to tak být a znamená to a tedy také, že je ta konečná podmínka nutná? Německy *unbedingt* má oba významy, ačkoliv pro výměr nutného je ještě jiné slovo *notwendig*. Co se týče první části naší otázky, pak nekonečná regrese je něco, čemu se rozum právem brání. Zbývá tedy problém nutnosti.

Tvrdím-li, že je něco *podmínkou* toho, aby se změna udála, míním tím, že je to podmínka *nutná* pro tu změnu; to tedy platí pro celou regresi až k té poslední podmínce. Jestliže ale připustím, že se změna děje náhodně, nepotřebuji pro ni, ani nemám žádnou podmínku, která by byla nutná. Nutnost v tom prvním případě je relativní ke změně, nikoliv absolutní – ta nastane teprve tehdy, je-li všeobecně nutné, aby svět byl se svými změnami takový, jaký je. To Kant zřejmě předpokládá v tezi i antitezi, i když si bere jako předmět svého kritického zkoumání, zda můžeme bezesporně předpokládat existenci nějaké nutné podstaty či příčiny tohoto stavu, ať vnější nebo jako součást světa. Je existence světa důkazem své vlastní nutnosti? Jak se zdá, celá klasická metafyzika až po Hegela o tom nepochybovala.

Shrnutí a aktualizace. Jak jsme ukázali, Kantova argumentace v případě této antinomie není imunní vůči kritice. Zamysleme se ale ještě nad tím, oč v tomto případě Kantovi vlastně jde. Hned na začátku důkazu své teze mluví o *podmínce* změny, která ve světě v čase nastane. Nemá zřejmě na mysli prostou *kauzalitu*, s kterou samozřejmě operoval ve všech předešlých úvahách; nemyslí zřejmě dokonce ani *přírodní zákony*, které také stejně samozřejmě předpokládal dříve. To, co činí předmětem své antinomie, je v originále *ein Wesen*, což nejspíš znamená *podstatu*, *základ* nebo *jádro*: něco, vyznačující se samo nutností, z které je

odvozena nutnost světa s jeho proměnami. Podle Kanta neumíme svým rozumem bezesporně rozhodnout, zda něco takového ve světě existuje.

Existuje nějaká nutná podstata, z níž lze vyvodit jsooucnost světa? Proč existuje *něco* spíše nežli *nic*? Mají smysl tyto otázky – a je dokladem mezi rozumu, pokud na ně neumíme odpovědět? Bylo by možno namítnout, že tyto otázky jsou stejně legitimní jako ty, které se ptají po časových nebo prostorových hranicích světa, po mezích jeho dělitelnosti nebo po možném omezení kauzality, tedy svobodě. A přece je tu jemný rozdíl. Ptát se na původ samotného bytí v sobě obsahuje paradox, neboť za hranicí bytí je právě jen nicota, o níž se nedá ani říct, že *je*, neboť – jak to formuloval Heidegger – nicota sama sebe *znicotňuje*. Kauzální vztah tak může existovat jenom mezi různými modalitami bytí. Dokonce pokud třeba věříme, že nám známé bytí světa je výsledkem transcendentálního *stvoření*, potom musíme věřit, že *Stvořitel* buďto byl či pořád je – a problém se jen posouvá k otázce, jaký je původ Stvořitele: proč *je* spíše než *není*.

Kant se však přesně takto neptá. Otázka, kterou řeší v této antinomii, je existence *nutné* součásti povahy světa, která je jeho *podstatou* či *příčinou*. Protože tady zřejmě chápe svět spíš jako proces a uvažuje podmínky jeho změn, lze se snad domnívat, že mu jde o podstatu světového dění, jejíž nutnost zkoumá. Jak na to nahlížíme dnes? Pokud je mi známo, nejbližší k té otázce dnes není filosofie, ale fyzikální kosmologie, která se opírá o soudobé představy o struktuře hmoty na různých úrovních její hierarchie a principy interakce jejích částí respektive jejich pohybu ve velkém i malém. Řečeno stručně, její představy mají základ v přírodních zákonech tak, jak je známe dnes. Jsou tyto zákony příčinou toho, že svět existuje, jaký je a jak se zřejmě vyvíjí? A jsou jako takové nutné?

To nejsou snadné otázky, jak by se snad zdálo. Začněme druhou z nich. Kdyby nebylo vůbec žádných přírodních pravidelností, svět by byl natolik chaotický, že bychom v něm nemohli existovat a svět jako takový nahlížet – a i když odhlédneme od toho, nebyl by to svět, protože koncept světa vyžaduje jistou přehlednost a celistvost. Existence závazných pravidelností, které s jistým váháním nazvu zákony, jsou tedy *nutnou* stránkou povahy světa a patří podle našeho chápání k jeho *podstatě*. Nevíme, zda jejich dnešní známá podoba nedoznala nějakých změn v minulosti, ani to, zda je jediná možná – mají povahu hypotéz, které mohou být v budoucnosti zpřesňovány nebo i radikálně měněny vývojem poznání. Vždy ale budou vystihovat pravidelnost světa a budou stránkou jeho podstaty.

Jsou ale *příčinou* povahy světa nebo vůbec jeho existence? Myslím, že na tuto otázku je nutno odpovědět záporně nebo ji ještě spíše vůbec odmítnout. Můžeme sice říct, že se svět chová tak a tak, *protože* takové jsou jeho zákony, tím ale víceméně tautologicky říkáme, že jeho chování je dáno jeho povahou. Pokud se ptáme na příčinu nějakého stavu nebo děje, míníme tím něco odlišného, co tady bylo dříve v čase a daný stav nebo děj způsobilo, nebo náleží k jiné modalitě bytí. To není u přírodních zákonů splněno – patří k povaze světa a jsou nezávislé na čase, pokud jsou to právě zákony. Otázka po příčině samotného *bytí* světa patrně postrádá smysl: jak jsme už naznačili nahoře, pojem příčiny má smysl jenom v rámci bytí.

Zkusme teď v závěru úvahy trochu podstoupit a zeptat se, zda Kantovy Antinomie dodnes dokládají nepřekročitelné meze rozumu nebo jsou po těch více než dvou staletích už překonány. Dovedeme tedy dneska bezesporně rozhodnout, zda svět má počátek v čase a hranice v prostoru, nebo je v obou směrech neomezený? Zda je konečně či nekonečně dělitelný, nebo jsou jeho přirozené části nedělitelné? Zda existuje na kauzalitě nezávislá svoboda, nebo je svět zcela deterministický? Zda svět obsahuje nutnou podstatu, která je také jeho příčinou, nebo nic takového v světě není?

Na rozdíl od Kanta, který měl k dispozici jenom čistou spekulaci, máme dnes rozum posílený vědeckým poznáním, které se sice většinou netýká světa jako celku, usnadňuje však jistá zobecnění. A přesto řadu z těchto otázek neumíme jednoznačně rozhodnout. Světu jsme sice

přidělili v čase počátek, ale zůstáváme otevřeni možnosti, že byl jen epizodou v nekonečném koloběhu – a jeho omezení v prostoru zůstává otevřenou otázkou; máme však myšlenkové nástroje, jimiž jsme schopni ji alespoň uchopit. V otázce dělitelnosti jsme na tom lépe: o struktuře hmoty máme dosti jasnou představu, i když nevíme, zda její dělitelnost někde končí a zda existují zcela jednoduché ultimátní částice. Ve věci determinace jsme objevili roli náhodnosti, která je podle našich poznatků intimně propojena s fyzikální kauzalitou; zda existuje opravdu svobodná vůle, je stále věcí spíše přesvědčení nežli důkazu. Konečně jsme přesvědčeni, že přírodní zákonitosti, jak je známe nebo dále poznáváme, vystihují povahu světa; zda tvoří jeho podstatu, je sporné. Otázku, zda jsou také jeho příčinou, musíme zřejmě odmítnout.

Lze tedy říct, že před Kantovými antinomiemi nestojíme dnes už zcela bezradně, i když některé z otázek, jež kladou, zůstávají otevřené. V Kantově době byla velikým vítězstvím rozumu schopnost nahlédnout své vlastní meze. Nebylo menším vítězstvím ty meze posunout, i když se to dělo postupně a usilovnou kolektivní prací mnoha myslí. Existují nějaké nepřekročitelné meze rozumu? Víme jen to, že lidský duch si dovede klást stále nové otázky, na které zatím nezná odpověď.